

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:
Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpui. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

XIX a. LIETUVIŲ TAUTINIO ATGIMIMO KLAUSIMU

Vytautas Radžvilas

Apie XIX a. lietuvių tautinį atgimimą nelengva kalbėti jau vien todėl, kad pats žodis "atgimimas" tėra graži ir vaizdinga metafora, kuri mažai ką sako žmogui, rimtai besidominčiam istorija. Atskleisti sunkiai apčiuopiamą šios metaforos turinį bei išsakyti jį griežta mokslo sąvokų kalba yra istoriko uždavinys. Tačiau istorija, kaip ir kiekvienas kitas mokslas, turi savo galimybių ir kompetencijos ribas, kurias peržengti, nesunaikindama savęs, ji negali. Išsamiai aprašęs "atgimimo" požymius, vienaip ar kitaip paaiškinęs jo priežastis, istorikas anksčiau ar vėliau susidurs su pačios atgimimo "esmės" klausimu, kuris priklauso jau ne istorijos mokslo sričiai, bet atsiveria istoriosofinei (filosofinei) refleksijai.

Istorinė tautos savimonė neatsiranda savaime ir iš karto - ji subrandinama pamažu ir nuosekliai ugdant istorijos filosofiją ir istorijos mokslą. Todėl iš pirmo žvilgsnio labai geranoriškos, tačiau skubotos pastangos istorijos mokslą žūt būt pagrįsti filosofine "metodologija" dažniausiai baigiasi visai nelauktai: istorikas, pats to nesuvokdamas, savo tyrimu iliustruoja abejotinos vertės istoriosofines schemas, o filosofas mėgėjiškai "nagrinėja" specifinius istorijos mokslo klausimus.

I šį pavojų derėtų atsizvelgti ir svarstant XIX a. lietuvių tautinio atgimimo problemas. Nėra abejonės, kad visų laukiama "tautiška" ir "nenuasmeninta" Lietuvos istorija bus istorikų ir filosofų bendrų pastangų kūrinys. Tačiau glaudžiai ir dalykiškai bendradarbiauti tik pradėdama, o kol kas dar nėra nei galimybių, nei reikalo stengtis bet kuria kaina "bendravardiklinti" įvairias nuomones ir tuo pagrindu daryti pernelyg plačius apibendrinimus. Diskusijos tikslas bus pasiektas, jei šiame pokalbyje išryškės nors bendriausios tolesnio filosofų ir istorikų dialogo gairės.

Svarstant XIX a. lietuvių tautinio atgimimo problemas, neįmanoma apeiti trijų itin svarbių klausimų: kokiomis sąlygomis yra galimi ir kaip turėtų klostytis natūralūs ir

harmoningi istorijos mokslo ir istorijos filosofijos ryšiai? Kas yra Atgimimas kaip specifinis Europos kultūros reiškinys? Kokie yra XIX a. lietuvių tautinio atgimimo ypatumai ir kokie veiksniai juos lėmė?

Didėjantis lietuvių istorikų dėmesys pirmajam klausimui, jų atkaklios pastangos atsigręžti į filosofiją yra geras ženklas, liudijantis, jog mūsų istorijos mokslas žengia į naują savo raidos etapą. Nors šis žingsnis smarkiai vėluoja, tačiau yra būtinas ir neišvengiamas. Istorijos mokslas pradeda įgyti savimoneį nuo to momento, kai, suvokdamas savo nekritiškumą ir nebrandumą, peržengia save ir sutelkia dėmesį į savo tikrumo paieškas. Koks bus šių paieškų rezultatas - kitas klausimas, nes čia, deja, ne viskas priklauso nuo gerų istoriko norų.

Iš principo filosofijos ir istorijos mokslo ryšys yra akivaizdus ir niekam nekelia abejonių. Kiek žmogaus būtis skleidžiasi laike, tiek ji yra istoriška. Filosofija, kaip būties apmąstymas, yra atvira istorijai net ir tada, kai teoriškai paneigia šį būties istoriškumo faktą. Todėl joje visada slypi istoriosofinis matmuo ar aspektas, kuris neretai lieka neišsakytas, tačiau reikiant gali būti rekonstruotas specialiais tyrinėjimais.

Kalbėdami apie prigimtinių filosofijos istoriškumą, mes, žinoma, turime omenyje anaipol ne sunkiai apibūdinamą "istorizmo principą", kuriuo taip plačiai remiasi šiuolaikinė (arba vadinamoji "poklasikinė"), visų pirma marksistinė filosofija. "Istorizmo principas", išreiškiantis kai kuriuos esminius "moderniojo" žmogaus savivokos ypatumus, teoriniu požiūriu yra savotiškas ir, drįstume tvirtinti, gan destruktivus žmogaus istoriškumo sampratos variantas. Dar daugiau - klasikinės filosofijos "istoriškumas" ir poklasikinės filosofijos "istorizmas" yra ne tik netapatūs, bet dažnai vienas kitą išskiriantys dalykai. Pirmasis išreiškia siekimą istorijos įvykių prieinamybėje ieškoti to, kas pastovu ir nekintama, antrasis šią praeinamybę linkęs suabsoliutinti iki visiško istorinio reliatyvizmo. Galbūt čia ir slypi viena svarbiausių mūsų istorijos "nuasmeninimo" priežasčių: nuosekliai vadovaudamasis istorizmo principu, istorikas privalo sureliatyvinti ir savo paties buvimo istorijoje faktą, t.y. be pėdsakų "ištirpti" istorinėse situacijose. Toks istorikas suvoks save kaip "socialinių istorinių sąlygų produktą", "visuomeninių santykių visumą" ar dar kitaip, bet galutinis

rezultatas bus tas pats - jis sunaikins savo istorinę savimoneę ir save kaip asmenį. O asmuo, žinia, yra ne socialinė - istorinė, bet metafizinė - dorovinė kategorija...

Istorijos mokslo uždavinys - išaiškinti priežasties ir padarinio ryšius, ledžiančius istoriją aprašyti kaip nuosekliai susijusių faktų grandinę. Atrinkdamas ir aiškindamas istorijos faktus, tyrinėtojas anksčiau ar vėliau susiduria su jau minėtu istorinio įvykio arba reiškinių "esmės" klausimu, į kurį sudūžta istorijos, kaip "objektyvaus" mokslo, vaizdinys. Šitoks vaizdinys, nors ir labai smarkiai išsiskiriantis daugelio istorikų sąmonėje, yra ne kas kita, o gryniausias pramanas, kadangi bet kuris istorijos faktų mokslinis aiškinimas visada remiasi išankstine vertinamąja nuostata. Kai ši nuostata yra išsąmoninta, ji paprastai grindžiama istoriosofiniais argumentais. Tačiau istoriko pastangos remtis istoriosofiniais argumentais dar nėra galutinis ir nenuginčijamas jo kritiškumo įrodymas. Tikroji istorinė savimone atsiranda tik kartu su vadinamuoju istorijos mokslo metodologinio pagrindimo rūpesčiu, kada praeities tyrinėtojas aiškiai suvokia bet kurių istoriosofinių prielaidų problemišumą ir sąmoningai stengiasi kritine refleksija nustatyti jų patikimumą ir kartu pateisinti jų buvimą.

Istorijos mokslui būtinas tvirtas filosofinis pamatas - ši tiesa daugumos mūsų istorikų išsąmoninta ir darosi aksioma. Tačiau nėra ir iš principo negali būti vienos "teisingos" filosofinės metodologijos, laiduojančios istorinio tyrinėjimo sėkmę. Viskas priklauso nuo to, kaip istorikas supranta pačią metodologijos sąvoką ir jos vaidmenį. Juk metodologiniu istorinio tyrimo pagrindimu galima lygiai vadinti ir mechaniską kažkieno sukurtų istoriosofinių schemų taikymą, ir visą tyrinėjimo giją koreguojantį gyvą istoriko filosofinės minties darbą.

Egzistuojantys net empiriškai konstatuojami žmogaus metafizinių nuostatų, arba orientacijų, skirtumai yra ryškus žmogiškosios būties daugiamatiškumo paliudijimas ir kartu filosofinių koncepcijų įvairovės šaltinis. Prisiminkime, kad ir A.Maceina kažkada yra analizavęs ir aprašęs tris Europos kultūros raidoje išsiskleidusius žmogaus tipus - buržuazinį, prometėjišką ir krikščionišką. Tačiau šiuo atveju neturi reikšmės nei galimas tokių tipų skaičius, nei jų klasifikavimo principai. Svarbiau yra tai, kad iš skirtingų metafizinių orientacijų savaime išplaukia nevienodas to paties istorijos

reiškinio ar įvykio "esmės" supratimas. Štai kodėl mokslininkui istorikui yra taip svarbu sąmoningai pasirinkti istoriosofines savo tyrinėjimų prielaidas. Aklas ir nekritiškas šių prielaidų paisymas tapatus mėginimui žvelgti į istoriją pro svetimus akinius. Čia slypi svarbiausias bet kokio istorinio dogmatizmo šaltinis.

Šis kiekvienam maistančiam istorikui skausmingas klausimas išsprendžiamas tik nuosekliomis filosofijos studijomis. Žinoma, tai nereiškia, kad istorikas turi tapti profesionaliu filosofu. Geras istorikas yra filosofas ta prasme, kad jis sugeba įsisaugoti savo metafizinę orientaciją ir laisvai pasirinkti dvasiškai jam priimtinas filosofines pažiūras. Kai šiais reikalavimais iš tiesų vadovaujamosi istorijos tyrinėjimuose, galima kalbėti apie gyvą, būtišką ir nenuasmenintą istorijos mokslą.

Toks mokslas vargu ar įmanomas be brandžios tautiškos filosofijos. Kuo filosofija būtiškai universalesnė, tuo ji savitesnė ir tautiškesnė. Kitaip tariant, tautiška yra savarankiška ir kūrybiška filosofija, atverianti visuotinai reikšmingus žmogaus egzistavimo metmenis ir atitinkanti aukščiausius europietiškojo mąstymo reikalavimus.

Dėl gerai žinomų priežasčių tautiškas pradą mūsų filosofijoje reikėsi labai menkai. Būdami palyginti neblogai susipažinę su Europos filosofija, mes vis dėlto tebesame jos vartotojai, o ne kūrėjai. Todėl neatsitiktinai per visus pokario metus sukurta bene vienintelė tikrai originali ir brandi E. Gudavičiaus istorijos koncepcija iš esmės yra pozityvistinė, išaugusi empiristiškai orientuotos lietuviškos mąstysenos dirvoje (jeigu Gerbiama koncepcijos autorius mano kitaip - labai atsiprašau). Tolesnė lietuviškos filosofijos plėtotė ir ypač kitokio tipo istoriosofinių koncepcijų atsiradimas galėtų smarkiai praplėsti istorijos mokslo horizontus.

Antrasis - Atgimimo, kaip ypatingo Europos istorijos reiškinių, - klausimas dėl savo platumo ir sudėtingumo yra filosofų, istorikų, kultūros tyrinėtojų nesibaigiančių diskusijų tema. Pradžiai pakaktų bent jau korektiškai jį išskirti, nors ir šis uždavinys nėra iš lengvųjų. Dėl seniai paplitusios dalykinės bei sąvokų painiavos sunku net atskirti du šio klausimo aspektus - filosofinį ir istorinį. Atgimimo, kaip europinės kultūros reiškinių (kalbos apie Azijos kultūrų "renesansus" yra tiesiog nesusipratimas), "esmė" ir konkretūs, laikiškai bei erdviškai apibrėžti istoriniai jo pavidalai nėra

tapatūs dalykai. Pavyzdžiui, Italijos ar Šiaurės Europos Renesansas jokiū būdu neišsemia Atgimimo esmės. Kai neatsižvelgiama į šį skirtumą, bet kurios tautos praeities tyrinėjimas skęsta paviršutiniškose istorinėse analogijose, o pats tyrinėtojas pameta iš akių jos istorinės raidos savitumą. Tokiais atvejais tautos istorija "praranda veidą", nes ji matuojama dirbtiniu, mechaniškai jai taikomu ir todėl vienpusišku masteliu. Pastarasis - tai paprastai vadinamųjų "pažangių" tautų istorija, tiksliau - jų pasiekimai ir laimėjimai, įnašas į pasaulio kultūrą. Tiesmukiška ir primityvi, bet istorikui labai patogi "metodologija": užtenka suskaičiuoti bei pasverti kurios nors tautos pasiekimus ir praradimus, ir viskas taps aišku - tauta "atgimusi" ar "merdi".

Tačiau šį paprastumą ir aiškumą išsklaido vienas klausimas: ką vis dėlto reiškia pati "atgimimo" sąvoka? Savo garsiajame "Laiške apie humanizmą" M.Heidegeris nurodo, kad "taip vadinamas 14 ir 15 amžių Italijos Renesansas yra "romėniškosios dorybės atgimimas", "renascentia romanitatis". Bet mums ne taip jau svarbu, kaip savo epochą suprato ir vertino to mēto žmonės ir ją tyrinėję istorikai. Kur kas svarbiau išsiaiškinti, kas iš tikrųjų slypi už žodžio "Renesansas". Praeitis nesikartoja. Mes juk žinome, kad Renesansas nebuvo nei "romėniškosios dorybės" atgimimas, nei juo labiau seniai mirusio antikos pasaulio sugrįžimas. Ir kas pagaliau iš viso turėjo atgimti, jei barbariški viduramžių "tamsos" laikai egzistuoja tik suklaidintų ar suklydusių tyrinėtojų vaizduotėje?

Filosofiniu požiūriu Renesansas tėra antropocentrinis posūkis, smarkiai, bet toli gražu ne iš karto ir ne iš esmės pakeltes metafizinę Europos žmogaus orientaciją. Keistai atrodo šis posūkis iš laiko perspektyvos. Juk į absoliutą nukreiptam viduramžių žmogaus žvilgsniui stabtelėjus ir galop apsistojus prie nuodėmingos žemės, pamažu sukles-tėjo metafiziškai individualistinė ir subjektyvistinė europiečio nuostata, kuri po kelių šimtmečių ją atvedė prie apokalipsės slenksčio. Ar bereikia geresnio įrodymo, kad civilizacijos ir kultūros laimėjimai, t.y. vadinamoji "pažanga", negali būti absoliutus atgimimo matas ar kriterijus, nes jie patys yra vidujai prieštaringi ir dažnai virsta savo priešybėmis? Visuomenės nuopuoliai, krizės, pralaimėjimai istorijai yra ne

mažiau reikšmingi, nors jų prasmė neretai paslėpta ir todėl sunkiai įžvelgiama.

Jau vien todėl filosofija neatskleidė ir niekad neatskleis "tikrosios" Europos istorijoje pasikartojančių tautų bei jų kultūrų atgimimo esmės. Ji turi kitą tikslą - kuo visapusiškiau, autentiškiau ir išsamiau apmąstyti pasaulyje ir istorijoje vykstančią žmogaus būties dramą. Einant šitokio apmąstymo keliu, atsiveria begalinis žodžio "atgimimas" prasmų horizontas, atsklendžiantis ir užsklendžiantis laisvų istoriko ieškojimų erdve.

Mintys apie tautos atgimimą kažkaip savaime teigia jos ir žmogaus buvimo analogiją. Šnekantys viena kalba ir gyvenantys pagal bendrus papročius žmonės dar nėra tauta, o tik jos galimybė. Tauta yra laike tampanti tikrovė, kuri auga ir skleidžiasi arba žūsta susiklosčius tam tikroms aplinkybėms. Jos buvimą ar nebuvimą visiškai lemia būtiškoji savivoka, kuri įkūnijama ir sutikrovinama sąmoningai kuriamais kultūros bei civilizacijos gyvenimo pavidalais. Italų Renesansas, Nyderlandų tapyba, anglų ir prancūzų revoliucijos - tai tik ryškiausi šios kūrybos pavyzdžiai. Ir kuo jų daugiau, tuo tauta universalesnė ir europietiškesnė, o kartu individualesnė ir gyvastingesnė.

Visa ši tūkstantmečius trunkanti kūryba sruveno iš bendro - krikščioniškojo - šaltinio. Galbūt todėl Vakarų pasaulio istorijos raida turi kažkokią paslėptą vidinę logiką ir vyksta dėsningai. Kuo gi kitu galima paaiškinti jau minėtą Europos žmogaus metafizinių orientacijų kaitą, apie kurios priežastis ir prasmę galime tik spėlioti? Atsižvelgiant į šią prielaidą (priešingu atveju mums liktų neigti, kad istorija turi prasmę ir tikslą), reiktų tarti esant savotišką tautos gyvenimo "pulsą". Tauta atgimsta tada, kai geba "pataikyti" į tam tikrą Europos istorijos fazę. Jeigu to neįvyksta, ji lieka "snausti".

Baigiant kelios fragmentiškos ir hipotetinės pastabos trečiuoju klausimu. Nėra abejonės, kad pirmoji tautinės savimonės žadintoja buvo XIX a. pirmoje pusėje iškilusi lietuvių šviesuolių karta. S.Daukantas yra ryškiausias jos atstovas, kurio nuopelnai tautos atgimimui yra didžiuliai ir neginčytini. Ir vis dėlto tikraisiais lietuvių tautos atgimimo šaukliais ir vadais laikome J.Basanavičių ir V.Kudirką, nors S.Daukantas iš pirmo žvilgsnio mažai kuo jiems nusileidžia. Vaizdingu J.Ambrazevičiaus pastebėjimu, šis iš liaudies kilęs

žmogus "valstietiškiems metmenims pritaikė europiškus ataudus". Jam gerai žinomos ir artimos romantikų pažiūros, jis puikiai suvokia istorinės savimonės reikšmę ir gimtosios kalbos svarbą, kelia jo valstietišką kilnę ir prigimtą išreiškiantį demokratišką socialinį idealą. Žodžiu, jis žmogus žvelgia toli į atėtį. Ir vis dėlto šioje nuosekloje argumentų grandinėje trūksta kažkokios svarbios grandies. Atrodo, kad J.Ambrazevičius ir bus ją suradęs: "Kad tauta veržtųsi pasireikšti kultūrinio gyvenimo autonomija; kad siektų susiorganizuoti į politiškai nepriklausomą valstybę, - to S.Daukanto tautinėj sąmonėj dar nėra", - tvirtina jis 1938 m. išleistoje ir iki šiol nepelnytai ignoruojamoje knygoje "Lietuvių rašytojai". Tautos atgimimas, bent jau teoriškai, privalo skleistis visu jos gyvenimo plotu. Tikrojo tautinio atgimimo datai nukelti į "Aušros" ir "Varpo" laikus aukščiau cituoto teiginio visiškai pakanka. Ir vis dėlto tai pernelyg svarbi išvada, kad į ją būtų galima žiūrėti kaip savaime suprantamą.

Tikra yra tai, kad S.Daukantui buvo lemta gyventi pusiaukelėje tarp dviejų epochų, ir šį "tarp" patvirtina net paviršutiniška jo pažiūrų analizė.

S.Daukantas ieško kažkada praeityje buvusios idealios, t.y. turtingos, laimingos ir linksmos Lietuvos. Čia jis atsiskleidžia kaip tipišką "klasikinės" mąstysenos žmogus, žvelgiantis į istoriją antlaikišku žvilgsniu. S.Daukantas gerai žino, kad pasaulis nuolat kinta, tačiau vadinamoji šiuolaikiška istorizmo samprata jam svetima.

Tas pats ir su kalba. Renesanso ir Naujųjų amžių žmogui, koks buvo ir pats S.Daukantas, kalba yra ne savaiminė vertybė, kaip būtina tautos egzistavimo prielaida, o visų pirma priemonė geriau suprasti ir plačiau skleisti Dievo žodį. S.Daukantas jau gerai suvokė, kad gimtoji kalba padeda išlaikyti tautos savastį, tačiau laikas, kai M.Heidegeris galėjo ištarti, jog "kalba yra būties namai" (vadinasi, ir tautos būties) dar nebuvo atėjęs.

S.Daukanto skelbtas socialinis idealas pramato epochą, kuri taip pat ateis nepalyginamai vėliau. O kol kas per revoliuciją pralobę prancūzų buržua už beprotiškus pinigus perkasi aristokratų titulus, ir ši aistra yra kažkas daugiau negu paprastas tuštybės bei ambicijų tenkinimas. Viduramžių pasaulis nugrimzdo į nebūtį tik sudužęs Pirmojo pasaulinio karo audrose.

Galime tik spėlioti, koks likimas būtų ištikęs S.Daukanto idėjas, jei ne 1863 metų sukilimas, sustabdes natūralią lietuvių tautos raidą ir atitolinęs jos tikrąjį atgimimą keliems dešimtmečiams. Galbūt, pažadintas tautinių ir socialinių S.Daukanto idėjų, kilmingasis Lietuvos luomas būtų sugrįžęs prie savo ištakų ir pakreipęs tautos vystymąsi ramesne ir kur kas palankesne vaga. Aišku viena: tiltas tarp dviejų epochų liko nepastatytas. Tauta žengė į nepriklausomą gyvenimą, turėdama labai menką tokios statybos patirtį, ir už tai mokėjo didelėmis kolizijomis bei praradimais.

O pats S.Daukantas išliko tautos istorijoje kaip didinga ir kartu tragiška jos atgimimo figūra. Likimas šiam žmogui skyrė gyventi "niekieno žemėje" tarp praetities ir ateities. Jis kalbėjo būsimums kartoms, tačiau beveik neturėjo galimybių kreiptis į tuos, kuriems buvo reikalingas čia ir dabar.